

afkomstig uit groepen die bij uitstek werden bedreigd door sociale daling. Juist het niet afwijken van de rest maakt extra benieuwd naar de redenen voor aansluiting bij deze radicale vereniging. Jeugdige idealisme en radicalisme gelden voor Karsten als normaal binnen de tijdsorde en behoeven daarom geen verklaring. Verder denk ik, dat hij wat te luchtig omspringt met zogenaamd gemeenschappelijke ervaringen van onderwijzers, respectievelijk SDOV-ers. Want ik vraag mij af, in hoeverre het wereldbeeld van Friese plattelandsonderwijzers, waarvan er aanvankelijk nogal wat tot de SDOV toetraden, werd bepaald door 'de' ervaring van 'de moderne stad'? Het gebruik van sociologische verklaringen uit heden en verleden en het aanklevende jargon kan hier de smalle basis van het historisch onderzoek niet verhullen.

De studie heeft daarnaast ook aanzienlijke verdiensten. De beschrijving van de ingenomen standpunten, de ruzies en de fricties binnen de SDOV is helder en gedetailleerd. De operationele waarde van het begrip 'habitus' voor onderzoek naar een zo breed mogelijk scala van maatschappelijke, culturele en politieke dimensies, waarbinnen zich de activiteiten van deze gideonsbende hebben voltrokken, is vruchtbaar gebleken. De wat in onbruik geraakte geschiedschrijving van het politieke evenement verschijnt hier in een aantrekkelijke nieuwe tooi. Het wachten is op historici, die een vergelijkbaar veelzijdig onderzoek willen doen naar liberale, rooms-katholieke en orthodox-protestantse onderwijzers én onderwijzeressen, in het licht van een genuanceerde benadering van de woelingen rond 1900. Van het bestaan van anderen dan de 'roden' lijken in deze dissertatie noch de beschreven personen noch de auteur zich rekenschap te geven. Maar dat zou voor Jan Romein vast geen reden zijn geweest die knipoog niet te beantwoorden.

Nelleke Bakker

E. J. Fischer, *Stroom opwaarts. De elektriciteitsvoorziening in Overijssel en Zuid-Drenthe tussen circa 1895 en 1986* (Uitgave van de NV Electriciteits-Maatschappij IJsselcentrale ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan op 11 december 1986; Zwolle: Waanders, 1986, 374 blz., f75,-, ISBN 90 6630 067 1).

Dit is een onderhoudend boek, vol foto's van ingewikkelde machines, stoere koppen van Overijsselse werkers en autoritaire fabrikanten en van sferische luchten, welke laatste mij aansporen te zijner tijd nog eens derwaarts te gaan. De afbeeldingen der kaarten zijn evenwel onduidelijk, zo niet geheel onleesbaar, althans wanneer ik op zoek ga naar plaatsen die Fischer noemt, zoals Grafhorst, Wilsum, Kamperveen of Olst en Wijhe. Schrijver wijdt terecht bijzondere aandacht aan de betekenis van R. W. H. Hofstede Crull (1863-1938), een opmerkelijk pionier op het gebied van de elektriciteitsvoorziening in Overijssel en tevens grondvester van Heemaf (Hengelosche Electriche En Mechanische Apparaten Fabriek) en hij betreurt het gemis van een goede biografie van hem. Maar het bij deze passus geplaatste portret (41) doet mijns inziens voorlopig alle hoop daarop vervliegen: 's mans contereitsel werkt beslist niet inspirerend in die richting, evenmin diens beschreven levenswandel, te meer daar Hofstedes manipulaties na de eerste wereldoorlog, die tot zijn totale maatschappelijke ondergang leiden, worden toegedekt met de mantel der vergetelheid.

Niettemin is het verhaal dat Fischer ons biedt zeer gedegen, altijd geplaatst tegen de achtergrond van de nationale en regionaal-economische ontwikkeling, al zeggen de volgehouden vergelijkingen tussen Overijssel en die van het gehele land weinig; aan Zuid-Drenthe

besteedt hij slechts oppervlakkige aandacht. Maar de hoofdmoot: de elektriciteitsvoorziening in Overijssel tussen de jaren 1895 en 1986 is helder geanalyseerd en ook boeiend verbeeld vanuit een concreet economisch-historisch perspectief. Centraal in de beschouwing staat de wisselwerking tussen vraag- en aanbodfactoren die bepalend waren voor ontstaan en groei van de elektriciteitsvoorziening in deze provincie, waarbij *faits et gestes* ervan reliëf krijgen door een zorgvuldige beschrijving van de ontwikkeling en toepassing van de elektrotechniek in het algemeen en van de elektromotor in het bijzonder.

Deze studie als gedenkboek opgezet voor het 75-jarig bestaan van de NV Electriciteits-Maatschappij IJsselcentrale overstijgt verre het door Joh. de Vries genoemde 'plaatjes-en-praatjes'-genre. De chronologisch thematische behandeling van de periode 1895-1986 in vier tijdvakken: 1895-1914, 1914-1930, 1930-1950, 1950-1985 is grondig geschied. Van de vraag naar en het aanbod van elektriciteit, van de vermogenspositie en het beleid van de verschillende elektriciteitscentrales in Overijssel krijgt de lezer een goed beeld: de Bornsche Electriciteits-Maatschappij (1896-1904), de NV Twentsch Centraal-Station voor Electricische Stroomlevering (1901-1950) en de NV Electriciteitsfabriek IJsselcentrale (vanaf 1911). Met name de onderlinge rivaliteit eerst, de groeiende samenwerking daarna, de samensmelting vervolgens tussen het Twentsch Centraal-Station en de IJsselcentrale, hun verschillende vermogensposities, hun strijd om het verzorgingsgebied, de invloed van de Twentse katoenbaronnen op het Twentsch Centraal-Station en die van de gemeenten en provincie op de IJsselcentrale vormen de hoofdschotel van een petite-histoire die smakelijk is bereid.

Van grote betekenis op de elektriciteitsvoorziening, onder andere in Overijssel, is geweest het rapport van de in 1911 ingestelde Staatscommissie Van IJsselsteyn (1914) — wie Van IJsselsteyn is komt men bij Fischer niet te weten — dat de grondslag vormde van het systeem van rijksconcessies dat voor de gehele provincie Overijssel verleend werd aan de IJsselcentrale. Een deel van die concessie werd in 1938 afgestaan aan het Twentsch Centraal-Station, hetgeen mede inhield dat deze centrale sindsdien verplicht werd ook minder rendabele gebieden aan te sluiten. De provinciale overheid heeft in deze adequaat gereageerd. In 1917 kwam bijna het gehele aandelenpakket van de IJsselcentrale in handen van de provincie — overigens ontstond hiermee geen provinciaal bedrijf — en vanaf 1933 verwierf het provinciaal bestuur een participatie in het Twentsch Centraal-Station. De strijd om het voorzieningsgebied tussen beide centrales en hun onderlinge tarievenoorlog maakten sinds de jaren dertig steeds meerplaats voor samenwerking, mede bevorderd door de invloed die de provincie kreeg op het beleid van beide centrales en door de instelling van een eenhoofdig directoraat.

Het financieel onvermogen van het Twentsch Centraal-Station na 1945 de noodzakelijke investeringen te verrichten om te kunnen voldoen aan de expansieve vraag naar elektrische energie baande de weg naar een samensmelting met de IJsselcentrale (1950). Het laatste hoofdstuk van het boek behandelt de stormachtige ontwikkeling van de tot één onderneming gefuseerde NV IJsselcentrale waarvan een mijlpaal was de opening van een geheel nieuwe centrale in Harculo (1955). Voorts wees de rijksoverheid de weg naar de toekomst door haar gebiedende eis een concentratie tot stand te brengen op het gebied van productie en distributie van elektriciteit. Zo ontstond in 1985 de nieuwe vennootschap Electriciteits- en Produktiemaatschappij Oost-Nederland (EPON), een samenwerkingsverband tussen de IJsselcentrale en de NV Provinciale Gelderse Energie-Maatschappij. Het is jammer dat dit mooie boek een register mist.

F. A. M. Messing

F. G. P. Jaquet, ed., *Kartini. Brieven aan mevrouw R. M. Abendanon-Mandri en haar echtgenoot met andere documenten* (Dordrecht: Foris Publications, 1987, xxiii + 387 blz., ISBN 90 6765 225 3).

De Javaanse regentsdochter Kartini is bepaald geen onbekende in de Nederlandse letteren. Zij maakte daarin haar intrede in 1911, zeven jaar na haar vroege dood in 1904, toen de oud-directeur van het Indische departement van onderwijs, eredienst en nijverheid, J. H. Abendanon, Kartini's aan zijn vrouw en hem geschreven brieven uitgaf. De fijnzinnige, erudiete, vloeiend Nederlands schrijvende Kartini leek met haar zusters welhaast de personificatie te zijn van het door Abendanon en andere hervormingsgezinde ambtenaren aan het begin van deze eeuw beleden associatie-ideaal. Was Kartini niet het bewijs tot welke hoogte het Javaanse volk althans een elite daaruit, kon worden 'opgeheven', wanneer het maar de kans kreeg door Westers onderwijs de waarden van de Westerse beschaving deelachtig te worden? De titel van het boek met Kartini's brieven *Door duisternis tot licht. Gedachten over en voor het Javaanse volk van wijlen Raden Adjeng Kartini* (Semarang, 1911) was in dit opzicht veelzeggend genoeg. Het beleefde herdruk op herdruk; de laatste in 1976. Ook de Engelse versie — verschenen onder de ietwat misleidende titel *Letters of a Javanese Princess* — werd meermalen herdrukt.

Abendanon had bij de uitgave van de brieven daaruit een selectie gemaakt; de brieven zelf leken verloren te zijn gegaan. Na precies driekwart eeuw werden ze echter bij een van zijn kleinzonen teruggevonden. Bij de grote belangstelling die vooral in Indonesië voor Kartini bestaat — hoewel niet iedereen in Indonesië over die Kartini-verering zo gelukkig lijkt — lag het voor de hand dat met spoed tot een nieuwe, nu uiteraard integrale, uitgave van de brieven van Kartini besloten werd, dit maal onder auspiciën van het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde te Leiden. In deze uitgave zijn niet alleen alle brieven van Kartini, meer dan honderd stuks, maar ook een veertigtal van haar zussen en naaste familieleden opgenomen.

Eerlijk gezegd valt hun inhoud nogal tegen. Het moge zijn, dat Kartini 'zoals ze werkelijk was' nu uit de brieven naar voren treedt, maar het is de vraag of dit haar persoonlijkheid zoveel interessanter maakt. Het is misschien goed om hier nog eens in herinnering te brengen wat E. du Perron over haar schreef in zijn *Indies Memorandum* (Amsterdam, 1946) 221-222, omdat — helaas voeg ik daaraan toe — het beeld dat hij van haar schetst in deze integrale Kartini-uitgave ten volle bevestiging vindt.

Kartini, men moet het toegeven, schrijft vaak verfoeilijk, met de volle verfoeilijkheid van een bepaald soort schrijvende hollands vrouw, in de hijgende-hart-toon van *De Hollandsche Lelie*, die zij met zo roerende en ridikule verering las, in die provinciale, dikke, Hoger-leven-smacht-stijl, waar Holland alleen het geheim van bezit ... Kartini, die innemend is, eenvoudig, precies en zelfs goed schrijft waar zij feiten meedeelt, wordt onuitstaanbaar als een hollands mevrouw zodra zij begint te 'voelen'. Het is geen argument tegen haar, waar zij geen andere voorbeelden had; het geeft integendeel een voortreffelijk beeld van de ontwikkeling der Javanen die zich 'de westerse cultuur' wilden eigen maken en als zodanig de europese provincie Holland vonden, met de hollands leesportefeuille als voornaamste gewas.

Inderdaad, lezing van het boek maakt duidelijk hoezeer Du Perron gelijk had. Kartini zelf valt moeilijk daarvan een verwijt te maken. Ze was nu eenmaal pas 25 jaar oud, toen ze zo tragisch in het kraambed stierf na de geboorte van haar eerste kind. Zij kreeg geen gelegenheid zich in de benauwend-zoetelijke sfeer van de ethische politiek verder te ontwikkelen. Maar bijna 400 bladzijden Kartini-brieven, het is echt te veel van het goede!

Het is te betreuren dat de inleider, F. Jaquet, niet de gelegenheid te baat heeft genomen om iets